

УДК 94(477)“17”

С. С. Дідук

ЗАПОРОЖЦІ І НОВОСЛОБОЖАНИ – СПІВУЧАСНИКИ ПО ГАЙДАМАЦЬКИХ СПРАВАХ

Стаття присвячена Гайдамацькому руху на території Новослобідського козацького полку. Гайдамаччина – неоднозначне і складне явище в історії України. Автор статті намагається з'ясувати, яку участь у Гайдамацькому русі брали запорожці та козаки Новослобідського полку. Стаття спирається як на опубліковані джерела, так і на архівні матеріали.

Ключові слова: Гайдамаччина, “Задніпровські місця”, Новослобідський козацький полк, Нова Сербія, Запорожжя, фортеця Св. Єлизавети, запорозькі козаки.

Гайдамаччина – складне і багатогранне явище в історії України. У 18 ст. на Правобережній Україні виникає широкий повстанський рух, який був спрямований проти феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту. Не останню роль в гайдамацькому русі відігравали запорізькі козаки. На сьогодні історики довели, що Запорожжя було тісно пов'язане з гайдамацтвом. Звідти гайдамацькі загони поповнювалися козаками, міщанами і селянами. Запорозькі козаки часто очолювали гайдамацькі загони, сформовані на Запорожжі, а самі запорожці складали кістяк гайдамацьких ватаг. На території Запорізьких Вольностей знаходилася і гайдамацька столиця – острів Мігія, на Південному Бугу [1, с. 513-514].

Гайдамацький рух користувався широкою підтримкою з боку народних мас. Ми хотіли б звернути увагу на співучасть в гайдамацькому русі запорожців та населення Новослобідського козацького полку. Новослобідський козацький полк (1752–1764 рр.) – іррегулярне військове формування, утворене царським урядом на території “Задніпровських місць” в міжріччі Дніпра і Південного Бугу, а також на частині запорізьких територій. В наслідок утворення Нової Сербії, в “Задніпровських місцях”, тубільне українське населення мало бути переселене на територію Гетьманщини і Слобожанщини. Але населення починає протидіяти наказам уряду і тікає за кордон. Щоб не допустити цих втеч і поставити під військовий і адміністративний контроль значну масу українського населення уряд організує Новослобідський козацький полк за прикладом козацьких полків Слобідської України [2, с.64-65;125-127; 3, с.351-352]. Населення полку можна було залучити до процесу колонізації південних територій. Також, це населення мало охороняти південні кордони як від зовнішніх, так і від внутрішніх ворогів, якими в тому числі були і гайдамаки.

Але в реальному житті все було інакше. Просте населення полку і незаможне козацтво співпрацювало з гайдамаками. Форми співпраці новослобідського козацтва і запорожців-гайдамаків були різні. Це і пряма участь у гайдамацьких рейдах, переховування, допомога харчами, спорядженням, кіннями, і, навіть, прикриття гайдамаків сотниками і старшиною окремих сотень.

В різні часи, досліджуючи історію запорізького козацтва або ж Новослобідського формування, науковці так, чи інакше звертали увагу на співпрацю запорожців і новослобожан в гайдамацькому русі. Отже, питань співучасті запорожців і новослобідського населення по гайдамацьких справах торкалися А.Скальковський, В.Ястребов, Є.Загоровський, Н.Полонська-Василенко, С.Шамрай, В.Голобуцький.

Досліджуючи співучасть запорожців і новослобожан по гайдамацьких справах, ми використали як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Так, в “Сенатском Архиве” є цінна інформація про співпрацю запорожців не тільки з новослобідським населенням, а й навіть з начальством Новосербського корпусу. Ця подія свого часу викликала великий скандал і розслідування на рівні Сенату [4, с.411, 557-565]. Цікаві документи про гайдамацтво в Новослобідському полку опублікував В.Ястребов [5, с.548-593] та А.Скальковський [6, с.281-306]. Особливої уваги заслуговує фонд “Архів фортеці Св. Єлизавети” Інституту рукопису Національної бібліотеки України. В фонді міститься багато інформації про співучасть запорожців і новослобожан у гайдамацтві, про боротьбу з гайдамаками та діяльність Новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах, яка мала координувати діяльність військових загонів, які розшукували і викоринювали гайдамаків [7].

Гайдамацький рух як ми зазначали вище, був народним рухом. І козацтво, як запорозьке так і, новослобідське, мало б підтримувати народ в його прагненнях як було у повстаннях С.Наливайка, Т.Федоровича, Б.Хмельницького – де козацтво становило ядро повстанської армії. Але тепер ситуація змінилася. Запорізький Кіш і Новослобідський полк служили російському уряду. Тому старшинська верхівка Коша і Новослобідського козацького полку офіційно підтримували боротьбу проти гайдамаччини, і намагалися всіляко відхреститися і довести свою непричетність до гайдамацьких справ. З гайдамаками боролися також заможні козаки. Саме для них гайдамацтво становило найбільшу загрозу. Січова і новослобідська старшина активно викоринювали гайдамацтво, і для цього, навіть, об'єднували свої сили. Так, в квітні 1758 року запорізькому полковнику Сягайлу, в допомогу для боротьби з гайдамаками “в степные места”, була відправлена команда із “Слободского полку доброконных вооруженных полтараста человек” [8, с.86].

Проте, серед січових полковників і старшин знаходилися люди, які допомагали (як правило не безкоштовно) гайдамакам. Схожу ситуацію ми спостерігаємо і серед старшин Новослобідського полку. Так, на початку 1758 року відбувся суд над сотником Кам'янки Калмазом за те, що він дозволяв жити у своїй сотні запорожцям без пашпортів, через що, очевидно, там переховувалися гайдамаки [9, арк.11; 10, с.283]. В

березні 1759 року в Полкову канцелярію Новослобідського формування подали скаргу мешканці слободи Ольшанки. Вони скаржилися на свого сотника М.Донця, який допомагав гайдамакам: надавав притулок, переховував і прикривав, давав спорядження і коней, навіть сам організовував гайдамацькі партії з запорожців і новослобжан і відправляв ці партії “для воровства” в Польщу (на українські землі, які в цей час були в складі Речі Посполитої). Гайдамачив навіть брат сотника. За це сотник отримував від гайдамаків частину здобичі [5, с. 564-566].

І все це незважаючи на неодноразові інструкції новослобідському козацтву і старшині – нічого не брати в гайдамаків з покраденого, і притулку їм не надавати [11, арк. 23].

Щодо боротьби з гайдамаками, то “неоднократно” давалися “подтверждения” – “быть во всякой осторожности и войсковой исправности”, всіма заходами намагалися “искоринять” гайдамаків. Для цього робилися роз'їзди. Про появу гайдамаків населення мало інформувати в “состоящие из здешнего полку казачьи команды”, а спійманих гайдамаків з покраденими речами відправляти до коменданта фортеці Св. Єлизавети з ордером [12, арк. 25; 11, арк. 19; 13, арк.9].

Але новослобідське козацтво неодноразово порушувало ці накази. Були випадки, коли новослобідська старшина допомагала гайдамакам своєю бездіяльністю. Так, в 1758 році, коли на території Бородаївки з'явилися гайдамаки, для боротьби з ними була вислана команда новослобідських козаків на чолі з молодшим сотником Ф.Даниленком. Та очевидно сотник не збирався ловити гайдамаків, а може і взагалі не шукав їх. Він доносив, що не знайшов гайдамаків. А тим часом відділ кінноти Пермського полку, надісланий з фортеці Св. Єлизавети, натрапив на цей гайдамацький загін і мав з ними сутичку. Це дало підставу коменданту фортеці Св. Єлизавети Юсту звинувачувати сотника в тому, що він “мало рачения в поиске гайдамак” виявляв [10, с. 283].

Оскільки неодноразово повторювалися накази стосовно гайдамаків, це підштовхує нас до думки, що ці ж накази неодноразово порушувалися козацтвом і мешканцями полку.

Серед простого козацтва і селянства випадки співпраці з гайдамаками були досить частими. Значна частина простого козацтва як на Січі, так і в Новослобідському полку, співчували гайдамацькому руху і в значній мірі підтримували і комплектували його. Здебільшого, це незаможні і бідні козаки, селяни і міщани. Так, в Новослобідському полку рядове козацтво та селяни щиро співчувало гайдамацькому руху, переховувало і годувало гайдамаків, поповнювало їх ряди. Причиною такого ставлення до гайдамаків могла бути ненависть до сусідів – прибульців-новосербців, які чинили напади, кривди і утиски новослобжанам. Допомагаючи гайдамакам, людність Новослобідського полку таким чином прагнула помститися новосербцям за свої кривди. Також це була можливість заробити або на гайдамаках, або разом з ними під час їх нападів на Польщу та на новосербські території [20, с. 282].

Про участь в гайдамацькому русі простих козаків, селян, міщан ми можемо стверджувати, ознайомившись з “Показаннями гайдамака Герасима Котляра”, міщанина, якого було затримано осінню 1757 року і допитано в фортеці Св. Єлизавети. Він розповів, що на гайдамацький промисел в Польщу він відправився разом з козаками, більшість з яких належала до запорізького товариства. Коли його гайдамацька партія поверталася з свого промислу додому через “здешняго новопоселяемого слободского козацкого полку...слободу Красную”, від цієї партії відкололася частина гайдамаків, які лишилися в цій слободі “для пянства и взятія харчей”. Зрозуміло, що за горілку і харчі гайдамаки розраховувалися б з мешканцями слободи Красною грошима або награвованим майном. Далі він повідомив, що в іншому гайдамацькому рейді на Умань гайдамацькі ватажки в якості розвідника відправили мешканця слободи Добрянка Волошиненка. Добрянка, як і слобода Красна була поселенням Новослобідського полку. Повідомив Г.Котляр і причину, яка спонукала його до гайдамацтва. Це бажання швидко заробити грошей, поправити своє фінансове становище і віддати борги [14, с.633-644; 6, с.293-306].

В 1759 році коменданту М.Муравйову доповідав колишній новослобідський сотника С.Сича. С.Сича було звинувачено в потуранні гайдамакам. Нібито, з його відома мешканці підпорядкованої йому слободи ходили гайдамачити в Польщу. Коли цих гайдамаків зловили, то вони показали, що в Польщу ходили з відома С.Сича. Сотника зняли з посади і почали слідство, яке встановило повну непричетність С.Сича до гайдамацьких справ. Спіймані новослобжане-гайдамаки зізналися, що гайдамачили під час відсутності сотника в слободі, і своїми свідченнями вони намагалися “обогать” сотника [15, арк.5; 16, арк.45].

Історик С.Шамрай проглянувши в Інституті рукопису НБУ України фонд “Архів фортеці Св. Єлизавети”, в якому зберігаються справи, присвячені гайдамацьким справам, матеріали допитів та свідчення гайдамаків доби Коліївщини, дійшов висновків, що з 66 гайдамацьких зізнань з загонів М.Залізняка, – 10 були мешканцями слобід колишнього Новослобідського полку: Лихівка, Тернівка, Вись та інші [10, с. 284]. Отже, навіть після реорганізації Новослобідського полку в регулярний Єлисаветградський пікінерний полк, колишні новослобідські мешканці продовжили свою співпрацю з гайдамаками і брали участь у Коліївщині.

Були випадки, коли до гайдамацького руху разом з запорізьким і новослобідським козацтвом приставали представники Новосербського корпусу. Найбільш яскравий приклад такого співробітництва – це прикриття гайдамацьких партій ні ким іншим, як самим начальником Новосербського корпусу генерал-лейтенантом І.Хорватом.

В 1756 році партія гайдамаків-запорожців до яких пристав новослобідський сотник Ю.Табанець, зробила наїзд на сусідні польські території. В січні 1758 року в Сенат про ці події доповідав сам командир Новосербського корпусу І.Хорват. А коли сотника зарештували і почалося слідство, то він показав, що в Польщу ходив з дозволу І.Хорвата. Сенат наказав не вірити показанням сотника та його співучасника – запорізького писаря І.Ляха. Але наказав провести слідство [4, с. 411]. В жовтні 1758 року в Сенат доповідали

з приводу цього слідства І.Хорват, комендант Ф.Юст, та полковник Гур'єв, який тимчасово виконував обов'язки коменданта фортеці Св. Єлизавети. По справі Ю.Табанця з застосуванням тортур допитували сотника В.Молчана і осадчого М.Савранського. Вони показали, ніби І.Хорват наказав не тільки Ю.Табанцю, а й Савранському "идти в Польшу для нагнання насильно в команду его тамошнего народа" – тобто, зробити наїзд на польські прикордонні території, з метою силоміць вивести людей і оселити їх на території Нової Сербії і Новослобідського полку. Сам Савранський таким чином пригнав 35 сімей в свою слободу, "а Табанец не малые воровства причинил" [4, с.557-558]. У відомого російського історика С.Соловйова знаходимо деякі уточнення по цій справі. Так, названий нами Савранський був осадчиком "новой Черноташлыкской слободки". Ми вважаємо, що даний Саранський міг бути осадчим одного з поселень Новослобідського полку на річці Чорний Ташлик. Ю.Табанець, який був сотником слободи Добрянки добре погуляв в Польщі, на ярмарку захопив табун коней в 300 голів та зарізав 30 чоловік [17, с. 470-471].

Далі з розпорядження Сенату дізнаємося, що в 1756 році на І.Хорвата та коменданта О.Глебова скаржилися польські пани Потоцький, Браницький, Любомирський, що з Нової Сербії гайдамаки роблять напади на Польщу. А згаданий сотник-гайдамака Юсько Табанець не хто інший як колишній мешканець Умані Байдиш Юрко, який і потім перебрався в Нову Сербію, і змінив прізвище. Але на всі запити І.Хорват і комендант О.Глебов відповідали, що в них немає такого Юрки. Польські пани вважали, що саме І.Хорват доручив Ю.Табанцю набрати гайдамацьку команду з запорожців і йти в Польщу. А спіймані в Польщі гайдамаки В.Винниченко та М.Слісаренко, також показали, що в Польщу їх послали з Нової Сербії. Про наїзд Ю.Табанця на Польщу з легкої руки І.Хорвата знали також гусарський поручик Буланець та сотник В.Молчанський. Цей В.Молчанський, або В.Молчановський на допиті також показав на І.Хорвата. Але Сенат наказав не вірити показанням Ю.Табанця, Саранського і інших гайдамаків проти І.Хорвата, а самого І.Хорвата виправдав. Слідство наказано передати Київському обер-коменданту Лопухину [4, с.559-564; 18, с.66; 19, с.197].

Дозволимо собі деякий коментар. Гайдамацький наїзд організував не хто інший, як командир Новосербського корпусу І.Хорват. Наїзд здійснила гайдамацька партія з запорожців, новослобожан та новосербців на польській губернії – Смілянську і Савранську. Мета наїзду, окрім банального грабунку, – виведення і оселення людей з підпольських українських територій в Новій Сербії і Новослобідському полку. І.Хорват забезпечував прикриття цього рейду, може навіть профінансував гайдамаків. За це мав отримати нових переселенців. Такі злочини начальник Новосербського корпусу міг собі дозволити лише маючи дуже впливових і могутніх покровителів.

Взагалі, зв'язок новослобожан і новосербців з запорізькими гайдамаками добре характеризує відповідь тимчасово виконуючого обов'язки коменданта фортеці Св. Єлизавети полковника Гур'єва. Хоча Сенат давав йому накази, про активнішу боротьбу з гайдамакам полковник відповідав, що боротьба з гайдамаками малоефективна, але не через недостатню кількість військових регулярних команд, а "как по послаблению и обществу с гайдамаками новосербских ротных командиров и прочих поселенцев" [2, с.561]. Прямо названі лише новосербські командири, але під "прочими поселенцями" треба розуміти населення не тільки Нової Сербії, а й Новослобідського полку також.

Як підтвердження того, що полковник Гур'єв мав рацію, хочемо навести ще один приклад співучасті новосербців, новослобожан і запорожців в гайдамацьких справах. В.Ястребов опублікував цікавий документ з архіву фортеці Св. Єлизавети, який розповідає нам про спійманого гайдамака І.Кодацького. Він певний час гайдамачив з ватагою, яку очолював запорожець, козак Кисляківського куреня Лебединець. В ватазі було чимало людей з Запоріжжя. Якийсь певний час І.Кодацький прожив в Новослобідському полку, а потім перейшов на житло в Нову Сербію до квартирмістра Новосербського корпусу Требинського. Цей квартирмістр постачав гайдамакам коней і зброю, за що отримував свою частину здобичі [5, с. 571-573]. Отже ми бачимо, що підпорядковані І.Хорвату військові чини Новосербського корпусу не відставали в гайдамацьких справах від свого командир, і активно співпрацювали як з новослобожанами, так і з запорожцями.

Незважаючи на спроби запорізької і новослобідської старшини спільно викорінювати гайдамацтво, ми зустрічаємо приклади тісної співпраці по гайдамацьких справах простого населення. Просте козацтво, селяни, міщани і навіть окремі старшини були співучасниками запорізьких гайдамаків. Форми такої співучасті були різні: бездіяльність окремих командирів козацьких команд під час роз'їздів по викоріненню гайдамаків, надання гайдамакам притулку і їх переховування, обмін награбованого майна на харчі, коней і речі першої необхідності, спорядження і відправлення гайдамацьких ватаг "для воровства", безпосередня участь у гайдамацьких наїздах новослобідського населення і навіть окремих старшинських чинів. Нерідко до запорожців і новослобожан в їх гайдамацьких справах приєднувалися і мешканці Нової Сербії. Найбільш яскравий випадок такої тісної співучасті запорожців, новослобожан і новосербців – гайдамацький наїзд в 1756 році на сусідні українські підпольські території, який організував і прикривав командир Новосербського корпусу І.Хорват.

Гайдамацький рух не можна оцінювати однозначно. З одного боку, гайдамацький промисел це спосіб швидко і легко поправити своє фінансове становище за рахунок чужого добра. В середовищі запорожців і новослобожан було чимало людей, які пристали до гайдамацького руху заради власної наживи. Серед гайдамаків було чимало авантюристів, таких собі шибайголів, які пристали до гайдамацтва, шукаючи пригод. Але ж були і такі, які вважали гайдамацьку справу місією благородною, себе вважали месниками за народні образи, продовжувачами справи Б.Хмельницького, і своїми нападами на польських панів, євреїв-орендарів, католиків і уніатів вони мстилися за український народ.

Джерела та література

1. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 536 с.
2. Сенатский Архив. – СПб. : Сенатская типография, 1897–1909. – Т. 9. – 1901. – 750 с.
3. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.
4. Сенатский Архив. – СПб. : Сенатская типография, 1897–1909 – Т. 10. – 1903 – 640 с.
5. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы / В. Ястребов // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.
6. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдаматчины / А. Скальковский // Киевская старина. – Т. 13. – № 9–12. – 1885. – С. 281–306.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фонд “Архів фортеці Св. Єлизавети” (далі – ІР НБУ – Ф. ІХ).
8. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В.О. Голобуцький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 421 с.
9. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 320.
10. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) / Сергій Шамрай // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
11. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 329.
12. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 331.
13. ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 319.
14. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
15. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 680.
16. ІР НБУ – Ф. ІХ. – Оп. 1. – Спр. 712.
17. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М.: Голос, Колокол-Пресс, 1998. – Кн. 12. – Т. 23 – 24. – 736 с.
18. Загорский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. / Е. Загорский // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.
19. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Ч. 1. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1960. – 221 с.

Didyk S. S. The Zaporizhyan cossacks and the cossacks of the Novoslobidskiy regiment as partners on Haydamak cases

The article is devoted to the Haydamak movement on the territory of the Novoslobidskiy Cossack regiment. Haydamachchyna is controversial and complex phenomenon in the history of Ukraine. The author tries to figure out what role the Zaporizhyan cossacks and the cossacks of the Novoslobidskiy regiment had in the Haydamak movement. The article is based both on published sources and archival materials.

Key words: Haydamachchyna, “Zadniprovsyky places”, Novoslobidskiy Cossack regiment, New Serbia, Zaporozhye, the fortress of St. Elizabeth, the Zaporozhyan Cossacks.

Дидык С. С. Запорожцы и новослобжане – соучастники по гайдамацким делам

Статья посвящена Гайдамацкому движению на территории Новослободского казачьего полка. Гайдаматчина – сложное и неоднозначное явление в истории Украины. Автор статьи пытается выяснить, какое участие в Гайдамацком движении принимали запорожцы и казаки Новослободского полка. Статья опирается как на опубликованные источники, так и на архивные материалы.

Ключевые слова: Гайдаматчина, “Заднепровские места”, Новослободской казачий полк, Новая Сербия, Запорожье, крепость Св. Елизаветы, запорожские казаки.

УДК 94(477.43/.44=411.16)(09)

В. В. Кононенко

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується процес зародження та розвитку єврейської національної меншини Поділля. Хронологічні рамки дослідження – від початку XV до першої половини ХХ ст. Головна увага зосереджена на демографічному та соціально-економічному аспектах розвитку цієї національної громади регіону. Основний матеріал подається на прикладі Вінницької та Хмельницької областей, які найбільш повно репрезентують подільський регіон. Автор детально аналізує демографічні процеси серед євреїв Поділля та визначає основні соціально-економічні характеристики єврейського населення регіону.

Ключові слова: євреї, національна меншина, Поділля, Україна, демографія, соціально-економічний розвиток, єврейські містечка, зайнятість населення.

Тривалий період єврейська національна меншина займала чільне місце серед населення Поділля. Віками євреї впливали на суспільні, економічні, культурні та політичні процеси, що відбувалися у подільському регіоні. Проте, протягом століть влада активно визначала формування способу життя єврейської національної меншини. Заохочення до лихварства і торгівлі у період Польського королівства, “смуга осілості”, заборона володіти землею та займатись сільським господарством за часів Російської імперії, участь у радянських ідеологічних та економічних експериментах визначали буття єврейського народу.